

O‘ZBEK VA NEMIS TILLARIDA TOPONIMLARNING FRAZEOLOGIK TAHLILI

Rahimova Kamola Botirjon qizi

O‘zbekiston Milliy Universiteti Xorijiy filologiya fakulteti (NEMIS) talabasi

ANNOTATSIYA

“O‘zbek va nemis tillarida toponimlarning frazeologik tahlili” deb nomlangan maqolada joy nomlarining paydo bo‘lishi va ulardagi joy nomlarining tarixiy hamda frazeologik tahlili haqida bir qator fikrlar misollar asosida keltirilgan. Shuningdek, ushbu maqolada yoritilgan mulohazalar geografik obyektlarni nomlashda yordam beradi.

Kalit so‘zlar: onomastik birlik, konversiya, toponimik konversiya, toponimik tizim.

KIRISH

Inson yaralibdiki nomlar ham ular bilan birga yaraladi. Ular turli xil vaziyatlar, an’analar yoki kishilar jasorati ila paydo bo‘ladi. Demak toponimlar ham antroponimlar bilan jambarchas bog‘liq, ularni ajratish juda mushkul. Qoida bo‘yicha inson nomiga atab qo‘yilgan nomlar antroponimlar deb ataladi. Faqat antroponimlar toponimdan ko‘ra kengroq tushuncha. Toponimlarning ahamiyati ham juda muhimdir. Ayniqsa, ularning frazeologik tahlili juda qiziqarli. Toponimlar ham, til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so‘zlar singari til qonuniyatlariga bo‘ysunadi, lekin o‘zining paydo bo‘lishi va ba’zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma’naviy holati, iqtisodiy turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo‘lib, ma’lum darajada boshqa guruh so‘zlardan farq qiladi. Shu bilan birga, toponimlarda milliy tilimizga xos bo‘lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar ko‘proq saqlangan bo‘ladi.

Toponimika (yun. topos — joy va onyma — ism, nom) — onomastikattt joy nomlari (geografik atoqli nomlar)ni, ularning paydo bo‘lishi yoki yaratilish qonuniyatlarini, rivojlanish va o‘zgarishini, tarixiy-etimologik manbalari va grammatik xususiyatlarini, ularning tuzilishini, tarqalish hududlari hamda atalish sabablarini o‘rganuvchi bo‘limi. Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui — toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi.

Toponimlar ham, til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so‘zlar singari til qonuniyatlariga bo‘ysunadi, lekin o‘zining paydo bo‘lishi va ba’zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma’naviy holati, iqtisodiy

turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo‘lib, ma’lum darajada boshqa guruh so‘zlardan farq qiladi. Shu bilan birga, toponimlarda milliy tilimizga xos bo‘lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar ko‘proq saqlangan bo‘ladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg‘uloti, qazilma. boyliklar, tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar vujudga kelishining asosiy manbalari hisoblanadi.

Toponimlar geografiya, tarix, etimologiya bilan chambarchas aloqada rivojlanadi. Toponimiya til tarixi (tarixiy leksikologiya, dialektologiya, etimologiya va boshqalar)ni tadqiq etishda muhim manbaa hisoblanadi, chunki ba’zi toponimlar (ayniqsa, gidronimlar) arxaizm va dialektizmlarni o‘zgartirmasdan barqaror saqlab qoladi, ko‘pincha muayyan hududda yashagan xalqlarning substrat tillariga borib taqaladi. Toponimlar xalqlarning tarixiy o‘tmishi xususiyatlarini jonlantirishga, ularning joylashish chegaralarini belgilashga, tillarning o‘tmishdagi tarqalish hududlarini, madaniy va iqtisodiy markazlar, savdo yo‘llari va shahar kochalar geografiyasini tavsiflashga yordam beradi. Toponimlarning amaliy transkripsiyasi, ularning dastlabki asosga ko‘ra hamda bir xil yozilishi, boshqa tillarda berilishi Toponimlarning amaliy jihati hisoblanadi.

Toponimlar yirik yoki mayda ob‘yektlarning nomlari ekanligiga qarab makrotoponimlar va mikrotoponimlarga ajratiladi: makrotoponimlar — keng hududlar, katta ob‘yektlar (materiklar, okeanlar, tog‘lar, cho‘llar, daryolar, shaharlar, qishloqlar va shu kabi)ning atoqli otlari; mikrotoponimlar — kichik ob‘yektlar (jarliklar, tepaliklar, quduqlar, ko‘chalar, qo‘rg‘onlar va shu kabi) ning atoqli otlari. Lekin toponimlarni bunday tasnif qilish shartli, chunki ko‘pincha makrotoponim bilan mikrotoponimni farqlash qiyin.

Toponimika (yun. topos — joy va onyma — ism, nom) — onomastikatt joy nomlari (geografik atoqli nomlar)ni, ularning paydo bo‘lishi yoki yaratilish qonuniyatlarini, rivojlanish va o‘zgarishini, tarixiyetimologik manbalari va grammatik xususiyatlarini, ularning tuzilishini, tarqalish hududlari hamda atalish sabablarini o‘rganuvchi bo‘limi. Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui — toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi. Toponimlar ham, til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so‘zlar singari til qonuniyatlariga bo‘ysunadi, lekin o‘zining paydo bo‘lishi va ba’zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma’naviy holati, iqtisodiy turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo‘lib, ma’lum darajada boshqa guruh so‘zlardan farq qiladi. Shu bilan birga, toponimlarda milliy tilimizga xos bo‘lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar ko‘proq saqlangan bo‘ladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg‘uloti, qazilma. boyliklar, tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar vujudga kelishining asosiy manbalari hisoblanadi.

Masalan, hozirgi Nurota nomini ba'zi bировlar mo'g'ulcha va o'zbekcha tog' so'zlaridan tarkib topgan bo'lib. Har ikkala so'z ham "tog'" degan ma'noni bildiradi deyishadi. Holbuki, bu nom bundan ming yildan ham ko'proq oldin qayd qilingan. Buxoro tarixchisi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy o'zining "Buxoro tarixi" asarida (934-944-yillarda yozilgan) Nur degan joy nomini tilga oladi. Uni boshqa viloyatlarda Nuri Buxoro deb ataydilar, deb yozadi Narshaxiy. Nuri Buxoro. ya'ni Buxoro Nuridan boshqa Nurlar ham bo'lgan. Masalan, Zarafshonning ikkita tarmog'i - Qoradaryo bilan Oqdaryo oralig'idagi Miyonko'l orolida ham Nur degan qishloq bo'lgan. Uni boshqalardan farq qilish uchun Nuri Miyonko'l deb atashgan. Shunday qilib, Nur bora-bora Nurota bo'lib ketgan: nur so'zi (arabcha) "yorug'lik", ota esa geografik nomlar tarkibida "aziz avliyolarning qadam josi" degan ma'noni bildiradi. Samarqand shahri Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqam ayn) yilnomalarida Marokanda, sug'd yozuvlarida Smarakans, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirxond (XV asr, Amir Temur saroyiga kelgan ispan elchisi Lui Gonzales de Klavixo (XV asr) asarlarida Semizkent. Chingizxon haqidagi mo'g'ul hikoyasida Semizgen kabi bir qancha variantlarda ucharaydiki, bularning hammasi Samarqand nomi juda qadimiy ekanligini va uning kelib chiqishi (etim ologiyasi) tamom uzil-kesil hal bo'lmaganligini ko'rsatadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Toponomikaning tilshunoslik. til tarixi hamda dialektologiya uchun ahamiyati juda katta va xilm a-xil. Nemis tilshunosi V. Shperberg, rus toponimisti V. A. Nikonov tadqiqotlari rom an va slavyan toponimlarida ko'plik shakli juda keng tarqalganligini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, rus toponimlarida ko'plik affiksi ko'plab ishlatiladi. Masalan, ko'prik so'zining bir o'zi o'zbek tilida hech vaqt toponimga aylanmaydi, buning uchun ko'prik so'ziga biror sifat qo'shilishi kerak, chunonchi Beshko'prik, G'ishtko'prik, Taxtako'prik, Ko'prikboshi va hokazo. Rus tilida esa most (ko'prik) so'ziga ko'prik qo'shimchasi qo'shilsa bas, Mosto shaklida toponim yasaladi. Bunda ko'prikning ko'p bo'lishi shart emas. Mosto toponimi o'zbekcha ko'prikli ma'nosini beradi. Qarshi, Mori kabi joy nomlarini ham ruslar ko'plik shaklidagi so'zlar kabi tushunadi va shunday turlaydi. Bularning hammasi rus tilining xususiyatidan kelib chiqadi Rus tilida ko'pgina so'zlar faqat ko'plik shaklida ishlatiladi.

Bundan tashqari, frazeologizmlar biror mamlakatning tarixi va madaniyatini aks ettirishi mumkin. Masalan, Neckermann macht's möglich iborasi reklama sohasidagi shior hisoblanadi. Ushbu reklama shiori Savdogar Josef Nekkerman bilan bog'liq: Wer einmal nur im Monat kann und möchte gerne täglich, Der wende sich an Neckermann, den Neckermann macht's möglich. Nekerman 1950-yilda Yozef Nekermann toponimidan asos solingan Germaniyadagi mahsulotlarni yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi yirik kompaniya bo'lgan. Kompaniya tomonidan chop etilgan

katalogda mahsulotlar va narx-navolar ko'rsatilgan bo'lib, iste'molchilar bu mahsulotlarga buyurtma berishgan va bu mahsulotlar ularga yetkazib berilgan. Iste'molchilarning qiyinchiliklarsiz o'z buyurtmalarini olish imkoniyati ushbu reklama shiorining frazeologizmga aylanishiga sabab bo'lgan. Masalan, jemand hat sein Abitur (seinen Führerschein (u.a.) bei Neckermann gemacht ya'ni jemand hat sich bei einer bestimmten Prüfung nicht sehr anstrengen müssen, um ein gutes Ergebnis zu bekommen. [4, 1086] Biror bir narsani oson qo'lga kiritilgan taqdirda bei Neckermann gemacht iborasi qo'llaniladi. Kundalik hayotimizdan yana bir misol keltirishimiz mumkin: Meine Freundin hat ihre Qualifikationsarbeit bei Neckermann gemacht yoki Mein Nachbar hat seine neue Wohnung bei Neckermann gemacht. Bu gaplardan kimdir bitiruv malakaviy ishini yozishda qiynalmagani yoki kimningdir osonlikcha hech qanday qiyinchiliklarsiz yangi uy sotib olganligini tushunib olishimiz mumkin. Frazeologik antroponimlarni kelib chiqish manbasi va semantikasiga ko'ra besh yirik guruhga bo'lish mumkin.

XULOSA

Bu mavzuni o'rganish davomida Siz toponimlarning xususiyatlarini ko'p tomonlama o'zingiz uchun kashf qilasiz qaytadan.

ФОЙДАЛЕНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ: (REFERENCES)

1. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Том I. /Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. –Тошкент:Фан, 1968.-488 б.
2. Бабабеков Х.История Коканда.-Тошкент:Фан, 2006.-244 с.
3. Дусимов Х. Жой номларини қичқача изоҳли луғати.-Т.: Ўқитувчи, 1977.-185 б.
4. Иномов О. Бўка тарихи ва унинг топонимининг келиб чиқиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар // Туроен тарихи.-Тошкент, 2009.-№II-III-Б, 52-54.
5. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар / А.С.Саъдуллаев таҳрири остида. –Тошкент: Шарқ, 1998.-208 б.
6. Қосимов Ў. Наманган тарихидан лавҳалар.-Тошкент:Фан. 1990. 72 б.
7. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимикаси. –Т.: “О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илми нашриёти, 2006. -320 б.
8. Qorayev S. Toponimika.-Toshkent., 2006.-320 b.
9. Охунов Н. Жой номлари таъбири. –Т.: Ўзбекистон, 1994.-86 б.
- 10.Расклов А. “Наманган” Этимологиясига оид./Наманган тарихидан лавҳалар.- Наманган. 2010.-№1.-Б. 5-7.
- 11.Хасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. –Тошкент: Фан, 19654.-220 б.
- 12.Zohid Madrahimov/ Tarixiy toponimika (o'quv qo'llanma) / “NAvro‘z” nashriyoti. –Toshkent, 2017. 128 бет.